

OD REDAKCJI

Lata trwania Wielkiej Wojny (1914–1918) pokazały, że każda historia pragnie tego samego, to jest – stać się historią powszechną. Po raz kolejny okazało się, że świat ucieka poza prowincjonalność, lokalność, peryferyjność, perspektywę mniejszościową, jest bowiem systemem powiązań w wymiarze globalnym, który określa się mianem *human web*. To w ramach *Big History* rozegrała się także walka o granice II Rzeczypospolitej; walka, której redakcja „Pamięci i Sprawiedliwości” postanowiła poświęcić numer 38. Zachowując poczucie proporcji oraz rejestr tych faktów lokuje się w płaszczyźnie europejskiej, uzupełniając globalny portret epoki. Nawet jeśli tzw. wielkie przyspieszenie z końca wieku XIX kulturowo ominęło ziemie polskie, z procesami politycznymi po 1918 r. już tak nie było. Abdykacja Wilhelma II Hohenzollerna, rezygnacja z udziału w rządach Karola I Habsburga, polityka Rady Komisarzy Ludowych, wojna polsko-bolszewicka, powstania śląskie, zryw wielkopolski, wreszcie decyzje podejmowane podczas paryskiej konferencji pokojowej zmieniały scenę starego kontynentu, z Polakami jako aktywnymi uczestnikami tej wielkiej dziejowej metamorfozy.

Różne środowiska polityczne w kraju, wykraczając poza ściśle wytyczone ramy programów partyjnych i praktycznych zadań, angażowały się w konstytuowanie niepodległości. Nie tracąc związku z trudnym, empirycznym doświadczeniem ówczesnej społecznej i ekonomicznej rzeczywistości, Józef Piłsudski, Roman Dmowski i inni realizowali marzenie wcześniejszych pokoleń o wolnym państwie, mocno osadzonym terytorialnie. Państwie będącym partnerem dla mocarstw zachodnich, odgrywającym rolę lokalnego lidera. W tym niełatwym okresie pierwszych kilku lat suwerenności rządzący przeprowadzili udaną konsolidację wewnętrzną, podjęli wysiłek świadomego budowania tożsamości, a także skupili zbiorowe uczucia wokół zasadniczej idei, za jaką uważano obronę ojczyzny przed zewnętrznymi wrogami. Racją stanu II RP stała się walka z bolszewikami, następnie koncepcja poszukiwania ładu międzynarodowego, w którym Polska dysponowała określoną pozycją wynikającą z położenia terytorialnego. W tekstach przygotowanych przez cenionych autorów zaprezentowano te aspekty, formujące dzisiaj sposób myślenia Polaków, pokazując rozległość przestrzeni tematycznych łączących się z tytułowym zagadnieniem niniejszego tomu.

Numer otwierają trzy eseje autorstwa wybitnych uczonych, od dawna przyglądających się – pod różnymi kątami – genezie II Rzeczypospolitej i samej Polsce tamtego okresu. Dwa pierwsze – Janusza Odziemkowskiego oraz Janusza Szczepańskiego – dotyczą geopolitycznej sytuacji Europy Środkowej i Wschodniej. Wymienieni naukowcy zastanawiają się nad fundamentalnymi dla Warszawy relacjami z Rosją bolszewicką, ryzykiem przeniesienia na ziemie polskie rewolucji marksistowskiej, możliwościami militarnymi rodzącego się kraju w konfrontacji z Armią Czerwoną, decyzjami wojskowymi Naczelnika Państwa czy wreszcie zabiegami dyplomatycznymi MSZ, zmierzającymi ku ułożeniu stosunków w tej części kontynentu. Te wielowątkowe rozważania dotyczą normatywnej natury niepodległości. Natomiast naturę działań politycznych Józefa Piłsudskiego w ramach tworzącego się porządku parlamentarnego II RP (rok 1922) przedstawia Janusz Faryś. Analizuje wzajemne oddziaływania i zależności, także te charakterologiczne, tworzące strukturalny system funkcjonowania Marszałka. Wszystko w realiach dominacji ustrojowej zamkniętego ośrodka aktywności, jakim był tamtejszy sejm. Poznański historyk patrzy na różne poziomy ideowego organizowania się Piłsudskiego – na ten elementarny, tj. reaktywny, oraz na ten wyższy, czyli celowy i ukierunkowany, wyjaśniając naturę sporu publicznego początków dekady lat dwudziestych XX w.

Dział „Studia” jest rozbudowany. Składa się z trzynastu artykułów poświęconych problematyce budowania zrębów państwowości. Poszczególni badacze odnoszą się do wielu czynników stymulujących ten proces bądź zdarzeń o charakterze deprywacyjnym, zakłócających polskie dążenia do suwerenności. Zbigniew Girzyński próbuje odnaleźć przepis na niepodległość, ukazując „żywy równoległy” – Józefa Piłsudskiego i Aleksandra Kakowskiego. Autor wykazuje, że chociaż wymienione postaci posługiwały się innymi narzędziami, łączył je aspekt zadaniowy, a w konsekwencji każda z obranych dróg skutecznie wiodła do roku 1918. Zdarzają się losy wybitnych ludzi, żyjących w tych samych momentach, ale niekiedy zupełnie inaczej realizujących swoją misję społeczną. Identycznie rzecz ma się z podmiotami państwowymi. Marek Białokur i Jan Stanisław Ciechanowski obrali sobie za cel omówienie i ocenę: Białokur – Francji, Ciechanowski – Hiszpanii w kontekście reakcji tych ośrodków na wydarzenia toczące się w Warszawie. Perspektywa paryska to narracyjne zdanie sprawy z podstawowego forum dyplomatycznego, jakim było Quai d’Orsay, gdzie zapadały najistotniejsze decyzje dotyczące przyszłości Europy. Madrycki punkt widzenia to ciekawe spojrzenie spoza wielkich salonów mocarstw „serdecznego porozumienia”. Te oba ujęcia, oparte na krytycznej refleksji, dobrze oddają sposoby skutecznego działania w dyplomacji.

Kolejne pozycje przenoszą czytelnika geograficznie z zachodu na wschód. Jan Snopko wykazuje trudności związane z tworzeniem się nowych struktur administracyjnych Polski na obszarach okupowanych i administrowanych przez *Ober-Ost*. „Oswajanie” wolności odbywało się tam w obrębie przeróżnych praktyk społecznych. Na dodatek, nie zawsze udawało się utrzymać polityczną ciągłość kontekstową z wypadkami rozgrywającymi się w stolicy. Tezy te potwierdza tekst Jerzego Grzybowskiego na temat tzw. Białoruskiej Komisji Wojskowej (1919–1921). Nie wszyscy i nie wszędzie świadomie uczestniczyli w swojej grze kulturowej o nazwie II RP: mieszały się bowiem ze sobą oczekiwania różnych nacji, niejednorodnie pojmujących powojenny ład. Za kwintesencję tego trzeba

uznać polsko-litewskie spory o Wilno i Wileńszczyznę (pochyla się nad tym zagadnieniem Dariusz Fabisz) czy dzieje walk w Galicji oraz Lwowie (omawiają je Lubomyr Chachuła i Mykoła Łytwynow). Obserwujemy, jak rozdziło się pojęcie racji stanu, oglądając równocześnie dwa oblicza dyplomacji: z jednej strony w służbie idei, z drugiej – w służbie interesu narodowego. Ponadto, czytając artykuł Chachuły i Łytwynowa o charakterze także historiograficznym, odbiorca zadaje pytanie o zdolności historyków – uwikłanych w dzisiejszą rzeczywistość – do obiektywizacji dziejów.

Współczesny świat docenił rangę wygranej, jaką Polacy odnieśli nad bolszewikami w 1920 r. Ambasador brytyjski w Berlinie Lord Edgar Vincent d'Abernon tak podsumował znaczenie Bitwy Warszawskiej: „Gdyby Piłsudskiemu i Weygandowi nie udało się powstrzymać triumfalnego pochodu Armii Czerwonej w wyniku bitwy pod Warszawą, nastąpiłyby nie tylko niebezpieczny zwrot w dziejach chrześcijaństwa, ale zostałyby zagrożone samo istnienie zachodniej cywilizacji”. Okazuje się, że wojskowe antecedencje niniejszej batalii dają się powiązać z epoką napoleońską. Takie paralele zainteresowały Marcina Baranowskiego i Wojciecha Gizickiego. Podobieństwo tożsamościowe oraz treściowe łączyło także Polaków i Gruzinów. Po listopadzie 1918 r. szybko podjęto próby nawiązania wzajemnych stosunków, czego kulminacją okazała się misja w tamtejsze rejony Tytusa Filipowicza, jednego z najbliższych współpracowników Piłsudskiego (kwiecień 1920 r.). Następnie w Warszawie ze smutkiem obserwowano kres gruzińskiej samodzielności. Pisze o tym Micheil Bakhtadze.

Dział „Studia” zamykają artykuły odnoszące się do postaw (indywidualnych i zbiorowych) osób z „wewnętrznej” historii II Rzeczypospolitej. Artykuły traktują zatem o związkach intencjonalnych starostów zaraz po zakończeniu Wielkiej Wojny na przykładzie Lubelszczyzny (Janusz Mierzwa). Wymienieni urzędnicy, jak się okazuje, znajdowali się daleko od teoretyczno-kontemplacyjnego nastawienia do ówczesnego otoczenia. Co oczywiste, dystansu polityczno-społecznego nie mogli prezentować również posłowie Narodowego Chrześcijańskiego Klubu Robotniczego. Kronikarskie wypiski z ich prac podczas obrad Sejmu Ustawodawczego zanotował Jarosław Rabiński. Wreszcie Tadeusz Wolsza relacjonuje spory sukces dyplomacji II RP, jakim okazało się zaproszenie w marcu 1919 r. reprezentacji Polski do udziału w następnym roku w Letnich Igrzyskach Olimpijskich w Antwerpii. Stało się tak, chociaż Warszawa nie należała jeszcze do Międzynarodowego Komitetu Olimpijskiego. Walki z bolszewikami uniemożliwiły ostatecznie udział w tym przedsięwzięciu, gdzie dokonano symbolicznego rozrachunku z państwami uznanymi za winne wybuchu I wojny światowej (na wydarzenie nie zaproszono sportowców z Niemiec, Austrii, Węgier, Bułgarii, Turcji). Tę część tomu kończy tekst Danuty Jastrzębskiej-Golonki, która w ramach paradygmatu scjentystycznego określa ramowe prawidłowości języka stosowanego w poezji patriotycznej. Jako badane źródło wybrano lirykę lotniczą.

Dział „Varia” w tym numerze pisma ma dość rozbudowany charakter. Składa się na niego 17 artykułów poświęconych różnorodnym zagadnieniom z zakresu historii najnowszej, ułożonych wg kryterium chronologiczno-problemowego.

Pierwsze trzy teksty poświęcone zostały kwestiom związanym z postacią Józefa Piłsudskiego, a właściwie pamięcią społeczną dotyczącą jego osoby. Marek Sioma opisał

pierwsze lata konfliktu o miejsce pochówku Naczelnika Państwa na Wawelu; Tomasz Sikorski przybliżył obraz lidera sanacji w kinematografii; zaś Arkadiusz Adamczyk przedstawił dziedzictwo Piłsudskiego w praktycznej realizacji formacji politycznej inspirowanej się jego osobą w obszarze międzynarodowego otoczenia Rzeczypospolitej w latach 1935–1945. Czwarły z tekstów zamieszczony w tej części pisma to analiza autorstwa Pawła Libery poświęcona działalności Wileńskiego Biura Informacyjnego. Badacz związany z IPN i IH PAN nakreślił, jak aktywność tej instytucji wpłynęła na kształtowanie się relacji polsko-litewskich.

Pięć kolejnych artykułów dotyczy różnorodnych i nieznanych szerzej aspektów II wojny światowej. Marcin Paluch przygotował tekst z zakresu historii wojskowości; omówił w nim przede wszystkim broń maszynową, towarzyszącą i przeciwpancerną batalionów piechoty Wojska Polskiego używaną w 1939 r. Jan Jacek Bruski przedstawił podejście rządu na uchodźstwie do emigracyjnego rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej. Jego analiza obejmuje pierwszy okres tych relacji, od lata 1940 r. do listopada 1942 r. Kolejny z artykułów również dotyka kwestii stosunków polsko-ukraińskich. Mariusz Zajączkowski omówił przebieg konfliktu między obydwojma narodami w dystrykcie lubelskim w optyce dokumentów niemieckich w okresie od marca do czerwca 1944 r. Dwójka autorów: Maria Zima i Radosław Górski zaprezentowała analizę poświęconą zbrodnicy eksperymentom medycznym w KL Ravensbrück oraz ich następstw dla stanu życia i zdrowia osób im poddanych. Wojciech Kwieciński opisał z kolei powstanie, rozwój i działanie Organizacji Todta.

Kolejny artykuł ma charakter biograficzny. Krzysztof Lesiakowski przybliżył sylwetkę profesor Heleny Brodowskiej-Kubicz odznaczonej medalem Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata.

Pięć następnych tekstów z działu „Varia” poświęconych zostało okresowi Polski „ludowej”. W pierwszym z nich Martyna Grądzka-Rejak opisała inwigilacje społeczności żydowskiej w Krakowie w latach 1947–1950. Kolejny artykuł, autorstwa Piotra Cichorackiego, przybliżył represje wobec wojenowców – nieprzypadkowo został zatytułowany *Oskarżona II Rzeczpospolita*. Dariusz Rogut nakreślił działania aparatu bezpieczeństwa PRL wobec pułkownika Franciszka Studzińskiego „Rawicza”, „Kotliny”. Dwa kolejne teksty poruszają problematykę działań różnych struktur komunistycznej władzy wobec Kościoła katolickiego. Tomasz Pączek omówił zadania Milicji Obywatelskiej w zakresie polityki wobec tej instytucji. Dominik Zamiatła przedstawił z kolei, jak wyglądały kontakty robocze organów wyznaniowych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Niemieckiej Republiki Demokratycznej w zakresie antykatolickiej agendy obu państw.

Dział „Varia” wieńczy dwa teksty odnoszące się do kwestii międzynarodowych. Michał Wenklar omówił przebieg antykomunistycznych zamieszek we Francji jako reakcji na promoskiewskie stanowisko PCF wobec powstania węgierskiego z jesieni 1956 r. Jan Lenczarowicz opisał relacje polsko-australijskie w latach 1980–1981 z perspektywy komunistycznej dyplomacji.

W części źródłowej znalazły się dwa opracowane dokumenty. Cristina González Caizán zamieściła nieznaną wywiad Józefa Piłsudskiego dla madryckiego dziennika „ABC”

z 1920 r. Wojciech Skóra zaprezentował wybrane instrukcje dla komendantów Armii Czerwonej obejmujących władzę na terytorium Polski w latach 1944–1945.

Treść numeru uzupełniają recenzje autorstwa Oleha Razyhrajewa, Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, Macieja Franza, Rafała Habielskiego, Pawła Miedzińskiego i Krzysztofa Brzechczyzna oraz zamieszczone w dziale „Konferencje” sprawozdania z sesji naukowych: *Z dala od Centrum. Sierpień 1980 na południu Polski w świetle działań partii i bezpieczeństwa*, zorganizowanej w Katowicach w dniach 25–26 września 2020 r. (autorstwa Rafała Opulskiego) i *Przed Sierpniem. Mniej znane przykłady działalności opozycyjnej w Małopolsce z lat 1957–1980*, która odbyła się 17 czerwca 2021 r. w Krakowie (autorstwa Cecylii Kuty).

Marcin Kruszyński, Rafał Łatka